

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԳԻՍ

ԱՄՍԵԱՅ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ

ՏՆՕՐԻՆՈՒԹԵԱՄԲ Յ. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ

Ա. ՏԱՐԻ 1883 ՄԱՐՏ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Կնոջ պատմություններ Ռ. Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ
Ժողովրդեան նախապաշարմանց վերայ ի մասին
բժշկության ԲԺ. Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ
Մարդիկ եւ իրք ՀՐԱՋԵԱՅ
Ի սրտական մահ մեծմիս Միսաք Մանուկեանի Գ. ՋՕՂԱԿ
Երայական նշանագրեր Գ. ՄԱՐԿԱՐԵԱՆ
Վիթխարի ծառք Վ. Ս. Մ.

Կ. ՊՈՂԻՍ

ՏԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

1883

ՅԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԱՄՍԵԱՅ

Ա. Տարի

Մմրս 1883.

Թիւ 3

ԿՆՈՋ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ

(Շարունակութիւն Տես թիւ Ա. եւ Բ.)

Կինն յափշտակելոյ սովորութիւնն տեղի տուած է քիչ քիչ
կինն գնելոյ սովորութեան կամ արժէք մի արուելով եւ կամ
պայմանեալ աշխատութիւն մի նուիրուելով երիտասարդին
կողմէն աղջկան ծնողաց. այս սովորութիւնն տեսակ մի հաշ-
տութիւն կարգադրութիւն եղած է ծնողաց ու հոմանւոյն
մէջ տեղ, առեւանգումէ յառաջ եկած յաճախ արիւնային
կռիւներուն ու վտանգաց առաջքն առնլոյ համար: Եւ ըստ
նախնի դադափարաց՝ կինն նկատուելով իրրեւ մի օգտակար
իր, մի կարեւոր կա՛հ տան, ինչպէս հայրն պիտի թողոյր ան-
փոխարէն ստանալ զայն օտարի մի. նախնական սովորու-
թիւնն հակառակն էր այժմեանին, երիտասարդն կը վճարէր,
հիմայ կը վճարուի: Շատ մի վայրենի ժողովրդոց մէջ, մա-
նաւանդ Աւստրալիոյ բնիկներուն մէջ, աղջիկներն մի իրական
ապրանք կը կազմեն հօր համար, այնպէս որ սա տակաւին
խիստ մատղաշ կը լիութայ կարգել զայնս ասպրանքին արժէքն

ստանալոյ համար: Ամազուլուներու մէջ երկտասարդն մի քանի կով տալով աղջկան հօր կը դնէ զայն: Սուամադրայի մէջ, կարգուող մարդն աղջկան հօր վճարել պարտի նռնառն, այն է աղջկան գինն. եթէ չվճարուի այս նուիրական գումարն, փեսայն մինչեւ իսկ կրնայ գերին լինիլ իր կնոջ ծնողաց: Նոյն սովորութիւնն կայ Սիւքիմի Լեփշաներուն մէջ: Երբեմն ալ փոխանակութիւն մի կը լինէր. օրինակի համար ինչ ինչ աւստրալիական ցեղերու մէջ, բնտանեաց գլուխն իւր աղջիկներն, քոյրերն կամ եղբօր ու քրոջ աղջիկները կը փոխանակէ իւր մանչերուն համար կիներու հետ: Բոլոր այս առեւտուրին մէջ երկու կողմն այնքան անտարբեր են աղջկան կամքն հարցնելոյ մասին որչափ մի վաճառական չմտածեր հարցնել հակին թէ կուզէ՞ ծախուիլ: Այս սովորութիւնն կայր նաեւ նախնի երրայեցւոց մէջ նահապետաց ժամանակ. մօնաւր կը կոչուէր վճարելի գումարն եւ գիտեմք որ Յակոբ Լարանին քով 14 տարի ծառայելով ստացաւ զԼիա եւ զՀռաքել: Գերմանական ժողովուրդք մոնղոլիոն կը կոչեն այս վճարքն:

Այրն իր կնոջմով պատիւ կընէր հիւրերուն. նոցա հրամայեցնելու մի թանկագին նուէր էր: Եսքիմացւոց համար էճիւս « կրօնլանտի պոստմութեան » մէջ կ'տեսէ թէ « նոցա որք առանց վարանման իւրեանց կիներն փոխ կուտան իւրեանց բարեկամաց՝ ցեղին մէջ իբրեւ ամենէն աւելի բարեբարոյ եւ ազնուատիրտ մարդիկն կը ճանչցուին: » Եւ այս սովորութիւնն շատ ընդհանուր է վայրագ ցեղերու մէջ. Ճօն Լըպպօք կը յիշէ բաց Եսքիմացիներէն, երկուց Ամերիկայից հընդիկներն, Բօլինեզիացիք, Աւստրալիացիք, արեւելեան եւ արեւմտեան Ափրիկէի սեւերն, Արաբներն, Ապեսենիացիք, Քաֆրաստանցիք, Մոնղոլներն, Թուրքներն եւլն: Ըստ Պլուտարքի Հռովմայեցիք եւս իւրեանց կիներն յանօթ տալոյ սովորութիւնն ունէին:

Իբրեւ ինչք, կիներ, յետ մահուան իւր առնն, կ'անցնէր նորա ժառանգներուն եւ նոցա սեփականութիւնն կը լինէր այն ստացուածոց հետ զոր կը թողար տմուտինն: Վայրենի ազգաց մէջ սորա օրինակներն փոխ կ'առնուիմք Սրէնսէրի նախայիշուած զբէն որ նոյնպէս ուրիշներէ փոխ կ'առ-

նու զայնս չակերտելով՝ բայց առանց միշտ նշանակելոյ իւր աղբիւրներն: « Հայտնաբերու մէջ մեռելոյն այրին իւր եղբոր հարէմն կ'անցնի»: Զուլուններու մէջ « այրին կը փոխանցի ամուսնոյն եղբոր նորա մահունէն յետոյ: » Տամարաներու մէջ « երբ մի մեծ մեռնի, ողջ մնացող կիներն իւր եղբոր կամ մերձաւորադոյն ազգակոսին կերթան»: Գօնկօի մէջ « երբ երեք եղբայր լինին եւ մին ի նոցանէ մեռնի, մնացեալ երկուքն իւրեանց մէջ կը բաժնեն նորա հարձերն: » Սամօայի մէջ « մեռեալ ամուսնոյ մ'եղբայրն իրաւունք ունենալ կը կարծէր իւր եղբոր կինն առնելոյ: » Հին վերաբաղի մէջ, « մեռեալ ամուսնոյն եղբայրն իսկոյն այրին կնութեան կառնոյր, նոյն իսկ եթէ ինքն արդէն ամուսնացեալ լինէր, եւ, եթէ չ'առնոյր ինքն՝ ուրիշ ազգական մի իրաւունք ունէր զայն առնելոյ: » Նոր—Զեւանտացւոց մէջ, ըստ Թոմսընի, « հօր կիներն իւր որդւոց կ'անցնէին, եւ մեռեալ եղբոր կիներն մնացող եղբարց»: Ռօուլադ կը պատմէ որ Միչմիներու մէջ « երբ մի այր մեռնի կամ՝ ծերանայ, սովորութիւն է որ կիներն կը բաշխուին որդւոց մէջ որք նոցա հետ կ'ամուսնանան: » Թորքուէմստո կը յիշատակէ Մեքսիկեան գաւառներ ուր որդիք կ'ստանային ի ժառանգութիւն իւրեանց հօր այն կիներն որք դեռ գաւակ չ'ին տուած մեռելոյն: » Պիւրդըն կը պատմէ թէ Էկսաներու մէջ « որդին իւր ժառանգութեան մէջ ունի հօր բոլոր կիներն, ի բաց առեալ բուն իւր մայրն: » Սոյնն Պօսման Գերեաց ծովեղեր բնակչաց համար կը պատմէ ըսելով, « հօր մեռնելուն, անդրանիկ որդին ոչ միայն կը ժառանգէ նորա ինչքերն ու հօտերն, այլ եւ նորա կիներն, ի բաց առեալ իւր մայրն»: Այսպէս եւ Տահօմէյի մէջ: « Մաբիւլէներու մէջ, կըսէ Սմիթ, մի այրի իւր ամուսնոյն մեռնելէն յետոյ իւր տէրն կը լինի, բայց երբ վախճանողն ուրիշ կիներէ չ'ափազատուածքներ թողու, այն ատեն սոցա հասարակաց հարձն կը լինի, որովհետեւ կը նկատուի իրրեւ չարժական ստացուածք որ բնականոցէս կը վերաբերի նորա ընչից ժառանգորդներուն. իսկ երբեմն այլ կիներ, ամուսնոյն մահունէն յետոյ, իրաւունք չ'ունէր այլ եւս վայելել արեւուն լոյսն. պէտք էր որ սեւ հողն մտնէր նորա հետ: » Հերոդոտ Սկիւթացւոց ցեղերու թագաւորին համար կը պատմէ թէ իւր

կիներէն մին իւր ուրիշ այլ կանանց հետ նորա հետ կը թա-
ղէին, եւ մինչեւ մեր օրերն կը շարունակէ Հնդկաց դժբաղդ
սովորութիւն որոյ համեմատ այրի Հնդկուհին կենդանւոյն
այրուելու կը դատապարտի իւր էրիան վերայ չասրելոյ հա-
մար: Առնական նախանձն ու բռնութիւնն կնոջմէ որպիսի
զոհեր խնդրելոյ չափ յառաջ է գնացեր:

Ըսի արդէն թէ ինչ տաժանագին աշխատութեանց կը
վարուէր կինն դատելով այն ընկերային կացութենէն զոր ու-
նի այժմեան անկիրթ ցեղերու մէջ: Յուցի թէ յաճախ այրն
իւրեան վերապահելով միայն պատերազմն ու որսորդութիւնն,
ուրիշ ամէն աշխատութիւն, որչափ եւ տաժանագին լինի եւ
կնային ուժէ գեր ի վերոյ, կը թողու կնոջ: Կ'ուզեմ տալ
այժմ մի քանի օրինակ այնպիսի ընկերութեանց, անկիրթ եւ
կիսակիրթ, ուր արք նոյն իսկ երբ ուզեր են ընտանեկան
աշխատութեանց բաժանում մի ընել, իւրեանց համար առեր
են հեշտ աշխատութիւններն որք կրթեալ ժողովրդոց մէջ
կանանց բաժինն են. այնքան համոզուած են որ կինն տան
գրասան, չարքաշ կենդանին է: Գործատուներու մէջ արք կը
շինեն կերակուրն ու կրակն. Սամօայի մէջ խոհակերութիւնն
արանց գործն է, եւ նոյն իսկ նոցա գլխաւորներն կ'զբաղին
այնու: Ըստ Ռաֆլսի, որ « Ճավայի պտտմութիւնն » դրած
է, « Ճավայի մէջ միայն կիներն վաճառանոց կերթան, կը
գնեն, կը ծախեն »: Ըստ Ասդէյի, « Անկոլայի մէջ կանայք
կը գնեն, կը ծախեն եւ կ'ընեն ամէն ինչ որ արք կընեն ու-
րիշ երկիրներու մէջ, մինչդեռ իւրեանց էրիկներն տան մէջ
կը մնան եւ կ'զբաղին մանկելոյ, բամպակ հիւտելոյ եւ այլ
նմանօրինակ կնային աշխատութեանց: » Հին Բերուլի մէջ
այլ մի եւ նոյն աշխատութեան բաժանումն կայր. արք կը մա-
նէին, կը հիւսէին, եւ կանայք արտերու մէջ կաշխատէին:
Ըստ Պրիւսի, մի Ապիսինիացի այր անպատուութիւն պիտի
համարէր իւր անձին՝ չուկայ երթալ եւ մի որ եւ է բան գը-
նել, ոչ ջուր կրնայ բերել եւ ոչ հաց եփել. բայց ինք կը
լուայ երկու սեռի հանդերձներն, եւ կանայք չեն կարող այն
պաշտօնին մէջ նմա օգնել. եւ Բէթըրիք կ'ըսէ թէ Արարաց
մէջ ամուսինք եւ եղբարք կընեն ասեղնադործութիւնն ⁽¹⁾:

(1) Հ. Սթենէր. ի յիշեալն:

վայրենի ցեղերու մէջ, կինն, հազիւ տղաբերքի ցաւերէն զերծեալ, պարտի խնկոյն վերսկսիլ իւր ծանր աշխատութիւնքն, եւ երբեմն երբ կինն յերկունս է՝ այրն ինք նորա տեղ անկողին կը մանէ եւ կըստիպէ զկինն որ խնամ տանի իրեն: Ատրապոն իբերացւոց մէջ եւ Դիսդոր Սիկիլիացի Քորսիքայի բնիկներուն մէջ սոյն այլանդակ սովորութեան գոյութիւնն կը հաստատեն. Մարքո-Յօլօ նաւարկուն թաթարաց մէջ դտեր է զայս, եւ արդի ժամանակաց մէջ Ափրիկէի եւ Պրէզիլիայի ինչ ինչ ցեղերու եւ Չեկպեան կղզեաց մօտ Պուրուլի մէջ տեսնուած է ⁽¹⁾: Իսկ գաղափար մի տալոյ համար թէ անքաղաքակիրթ ընկերութեանց եւ դարերու մէջ ինչ է այր մարդոյն ամենօրեայ վարմունքն կնոջ հետ, թէ ինչպէս ամենէն սնտի պատճառներու համար տկար էակն կը խոչտանգուէր զանալից չարագան կարէվէր, բաւ է յառաջ բերել աստ էյրի սա հատուածն զոր կը յիշէ Լըպպօք. « Եթէ մարդ քննէ տեղացի կիներն (Աւստրալիոյ վրայ խօսելով), շատ քիչեր կը գտնուին որ իւրեանց գլխոյն վերայ ստակալի սպիներ չունենան կամ ամբողջ մարմնոյն վերայ նիզակի հարուածներու հետքեր: Մանկամարդ կին մի տեսայ որ բացարձակապէս ծածկուած էր սպիներով: Եթէ կինն քիչ մի գեղեցիկ է, իւր կացութիւնն եւս առաւել դժնդակ կը լինի՝ եթէ աւելին կարելի է: » Գեղեցիկ ... ինչպէս կրնայ գեղեցիկ լինիլ մի այսքան չարչարուած էակ. Փիզիքապէս կը հաշմուի, ուստի եւ շատ անգամ ստորին ցեղերու կանայք աւելի տգեղ են քան այրերն: « Բիւրդօսներն, խիստ կարճահասակ մարդիկ, գեղեցիկ լինելէ շատ հեռի են. բայց տղեղութեան դափնին կանանց կը պատկանի որք եւս առաւել փոքրամարմին են. աշխատութենէ մաշած են եւ յայտնի է որ գէշ սնունդ կառնուն »: « Գորէացւոց մէջ, կըսէ Կիւցլաֆ, կանայք շատ տգեղ են, մինչդեռ արք Ասիոյ դեղեցկագոյն տիպերէն մին կը ներկայացնեն ... » Այսպէս ընդ երկար կնոջ շնորհներն թաղուն եւ անպարգացուն վիճակի մէջ մնացած են, չկրնալով աճիլ նեղ սարկային կենաց մութ բանտին մէջ եւ անասնական ուժոյ ճանկերուն տակ

(1) Ալֆրէտ Մօրի. Երկիր եւ մարդ. Գլ. Ժ. եր. 614:

արտօժամ ուսուցած զոհ. գեղեցիկ սեռն մեծ ճգամբ եւ տակաւ ստեղծեց զինքն իւր ծնունդն արգիլող բիրտ ուժերն նուաճելով:

Կուզեմ՝ ձեր ուշադրութիւնն հրաւիրել մի հետաքրքրական կէտի, այն է ազգականութեան կէտին վերայ: Որովհետեւ նախնական յարաբերութեանք սեռերու անորոշ կը թողուին մանկան հոյրն, աղայն միայն իւր մօրմով կը ճանչցուէր, նորա զաւակն էր, եւ աստի մի սովորութիւն որ ընդ երկար մնաց նոյն իսկ այն բնկերութեանց մէջ որ ընտանեկան բարձրագոյն ձեւերու հասան, կ'ուզեմ ասել ազգականութեան եւ ժառանգութեան իգական գծով հաշուելն ու փոխանցիլն: Այս սովորութիւնն շատ ընդհանուր է վայրենեաց մէջ. մանուկն միայն իւր մօր ազգականն է: Կուինէայի մէջ մեռնող մարդոյն ինչքն իւր քրոջ որդւոյն կանցնին, իբր իւր ապահով ազգականին: Լօանկօ քաղաքին մէջ, ըստ Պաթթըլի, թաղաւորին ոչ թէ իւր որդիքն կը յաջորդեն՝ այլ իւր քրոջ որդիքն: Նուպիացւոց մէջ, կը պատմէ ֆադալմէս, երբ թագաւոր մի մեռնի եւ թողու մի որդի եւ մի քեռորդի, այս վերջինն կը ժառանգէ իշխանութիւնն եւ ոչ բնիկ ժառանգն:

Կեդրոնական Ափրիկէի, Հիւսիսային Ափրիկէի Պէրպէրնէրու եւ Արեւելեան Ափրիկէի մէջ նաեւ կայ այս սովորութիւն: Հերոդոտ կը պատմէ Լիւկիացւոց համար թէ իւրեանց մօր անունն կը կրեն եւ ոչ հօր, եւ իւրեանց ազգաբանութիւնն իգական գծով կը հաշուեն. Ղոկրացւոց համար նոյնն կը պատմէ Պոլլիւբ. Եսրուրական հին գերեզմանաց վերայ իգական գծով նշանակուած է ազգաբանութիւնն: Հիւսսընի ծովածոցին Հնդկաց մէջ աղայք իւրեանց մօր անունն կը կրեն, թէեւ մայրն տարբեր այրերէ ունեցած լինի իւր զաւկընէրն, զի կառարկեն թէ, եթէ աղայք իւրեանց հօր կը սլարտին իւրեանց հոգին՝ իւրեանց էութեան աներեւոյթ մասն, իւրեանց մօր կը սլարտին իւրեանց մարմինն կամ երեւելի մասն, եւ թէ երբեմն հարք կրնան տարակուսիլ զաւակաց հորադատութեան վերայ: Բոլինեզիոյ թոնկա կամ Բարեկամաց կղզեաց մէջ կանանց միջոցաւ կածանցի ազնուականութիւնն. երբ մայրն ազնուական չէ, աղայք չկարեն ի-

նել: Սուսմաթրայի Պաթթաներուն մէջ գահին յաջորդութիւնն քեռորդւոյն կը պատկանի, եւ կղզւոյն նոյն մասին Մալսոյնցոց մէջ ամէն ընչից վերաբերութեամբ նոյն սովորոյթն կը տիրէ: Պաթթաներուն մէջ երբեմն կը տեսնուին իշխող կիներ, զի իշխանութիւնն քեռորդւոյն անցնելով, երբ քոյրն միայն աղջիկ մի ունի, սա կը յաջորդէ: Այսպէս թագուհիներ կը կառավարեն Հնդկաստանի մէջ, Քապիւաներն, Քոֆսերն եւ Նայիւներն: Դեռ բազում օրինակներ կրնան յառաջ բերուիլ. այս սովորութիւնն կը դանեմք պատմական ազգաց սկզբնական վիճակին մէջ: Ըստ այսմ, Արրահամիւր համահայր քրոջ հետ, Նահոր իւր եղբօր աղջկան եւ Ամրամ իւր հօրաքրոջ հետ կամուսնանան. զիրեար աղգական չէին համարեր: Աթենքի մէջ մինչեւ կեկրօսի ատեն կանանց կողմէ ազգականութիւնն տեսց: Բայց ազգականութեան գաղափարն յաճախ չիփթ էր բոլորովին, եւ վայրենեաց քով սեռերու մէջ սոյնտիտի յարաբերութիւնք որք մեզ եղեռնական կը թուին՝ սովորական շատ անգամ: Շիրքառէյներուն համար չիրն կըսէ թէ շատերն իւրեանց մօր հետ կը կենակցին եւ յաճախ իւրեանց քոյրերուն եւ աղջիկներուն հետ կամուսնանան: Դենասերիմի Քարիմներուն համար կըսէ Հէլլըր որ նոցա մօտ եղբօր եւ քեռ, հօր եւ դստեր մէջ ամուսնութիւնք բաւական յաճախ տեղի կուենան, մինչեւ իսկ մեր օրերն: Պատգիէն կը հաւատէ որ Կոնզալվ հրուանդանին եւ Կապոնի (Ափրիկէի մէջ) թագաւորք, արքայական արեան հարազատութիւնն անեղծ պահելոյ համար, սովորութիւն ունին իւրեանց չափահաս աղջկանց հետ ամուսնանալ, եւ թագուհիք կամուսնանան իւրեանց անդրանիկ որդւոց հետ: Ըստ Գլավիկէրօյի, Բանիւշեզներու մէջ եղբօր եւ քեռ մէջ ամուսնութիւնն արգիլուած չէր: Բերույի մէջ հին էնֆաներն, Բերուհի հին թագաւորներն, ի վաղ ժամանակաց խիստ պարտաւորութիւն դրած էին թագաւորութեան ժառանգին վերայ իւր հօր եւ մօր կողմէ հարազատ անդրանիկ քրոջ հետ ամուսնանալ. եւ Էլլիս, Սանդուիշ կղզեաց բնակչաց համար կը հաւատտէ թէ արքայական ընտանեաց մէջ մերձաւոր աղգականք միմեանց մէջ աղջիկ կառնուն կուտան, եւ յաճախ եղբայր եւ քոյր այր եւ կին կը լինին: Տրիւրի Մալիւշներու

սովորութիւնքն նկարագրելով կ'ըսէ, « ամենէն աւելի մեր-
ձաւոր ազգականք իւրեանց մէջ կ'ամուսնանան, նոյն խօս եղ-
բարք եւ քորք, եթէ համամայր չեն:» Այս սովորութեան
օրինակներ հին պատմութեան ազգերուն մէջ այլ պակաս
չեն. պէտք է յիշել Պարսից թագաւորներն եւ Եգիպտոսի
Պտղոմեաններն:

Միայն իգական գծի մէջ ազգականութեան օրինաւոր հա-
մարուիլն կնոջ արժանեաց ճանաչողութենէն յառաջ եկած
սովորութիւն մի չէ եղած. ոչ, այլ, ինչպէս ըսի, նախնական
ամուսնութեանց մէջ յաճախ հօր անստուգութենէն, եւ այս-
պէս այդ սովորութիւնն կը տեւէ նոյն խօս երբ քիչ շատ ա-
ւելի կատարեալ ընտանեկան կազմաձեւեր յառաջ կուգան.
եւ այս այնքան ճշմարիտ է որ երբ ցեղակարգութեան՝ յա-
ջորդութեան եւ ժառանգութեան մասին հօր իրաւունքն կը
ճանչցուի, այլ եւս մօրն կը մոռցուի եւ անտես կառնուի.
մանուկն այլ եւս մօր ազգականն չէ. Ովրեսա կրնայ սպան-
նել իւր մայրն՝ զկլիտեմնեսարէ իւր հօր սպանման վրէժն
լուծելոյ համար, եւ Եսքիդէսի Եւմենեսայֆ անուն ողբերգու-
թեան մէջ Ասպուրն, Աթենաս եւ Արիսպագոսն ի միասին
անսարտ կարծակին զմայրամայան որդին վճռելով որ մի մարդ
իւր հօր ազգականն է, բայց ոչ իւր մօր: Հնդիկ օրինագրին՝
Մանուի խօսքն, « Մայրն չճնուցաներ, կը կրէ » բացատրու-
թիւնն է այդ համոզման որ մինչեւ առ մեզ՝ թէպէտ մեղ-
մացեալ՝ կը տեւէ, զի միշտ արական գծէ տոհմակցութեան
աւելի կարեւորութիւն կ'ընծայեմք քան իգական գծով ազ-
գականութեան: « Հայրն է միայն ստեղծիչ », այս խօսքերն
Արիստոտելին են. բարբարոսութիւն. միջին դարու Եկեղեց-
ւոյ վարդապետներն այլ այս կարծիքն ունէին, եւ Ս. Թոմ-
մաս, Ս. Գուրինացին թերեւս, կը վճռէ, « Հայրն աւելի սիր-
ուելու է քան մայրն⁽¹⁾ ». ապերախտութիւն եւ հրէշութիւն.
« զի սերման մէջ, կը յաւելու, հայրն ներգործիչ սկիզբն է,
մայրն միայն կրաւորական սկիզբն. » իբրու թէ մայրն յղաց-
ման առաջին վայրկենէն մինչեւ ծննդեան վայրկեանն քայլ առ
քայլ, մասն առ մասն եւ օր առ օր չգլուցի մանկան գոյա-

(1) Լըկուվէ՝ Բարոյ, պատմ. կանանց. Դ. Գիրք, Ա. գլ. եր. 205:

նալն, կազմուելն, մեծնալն յինքեան եւ իրմով, իր շնչով շնչելով, իր արեամբ սնանելով, իր յոյզերուն հետ շարժելով, կապուած փակած իւր մարմնոյն հետ, մասն իւր մարմնոյն, եւ իւր հոգւոյն. շարունակելով նաեւ, ծնանելէն վերջն այլ, 1-2 տարի կենաց այս աղբիւրէն ծծել կեանքն, մինչ մայրական ժպտին տակ կը բացուի տակաւ իւր փոքրիկ հոգւոյն կոկոնն, մօր ծոցոյն ջերմութեամբ տաքնալով, նորա շրթանց հետ շարժելով շրթներն ու թոթովելով առաջին բառերն, ի նմանէ ընդունելով առաջին սկզբունքներն զոր ոչ ոք պիտի ջնջէ եւ միշտ նորա գորովալից սրտին մէջ գրտնելով ասպակէն ամէն պատրանաց եւ ամէն լքման դէմ: Բայց մարդկութիւն այնքան յամբընթաց է ճանչելոյ ճամբիւրն ու արդարն . . . :

Ազնիւ ընթերցող, ահա տեսանք նախնական, նախապատմական կիներ, ի սկզբան՝ ընտանիքի իսկ անգոյութեան ատեն՝ հասարակաց որս, մի երէ որ կ'որոսացուի, յետոյ մերթ թուով մարդոց հասարակաց կիներ, մերթ բազմութեամբ կապուած մի այլ մարդու հաճոյքին՝ կրքին ու նշան նորա ճոխութեան, եւ մերթ՝ ի հարկէ՝ մի մարդոյ կցորդ, բայց միշտ ինչք, գործի անասնական բնազդման մի յագեցման եւ սերման, եւ մի գրաստ, մի գերի, մի զոհ, մի խաղալիկ զոր կը կոտրէ մարդ երբ եւ ուղէ: Բայց քանի որ բարուց վայրագութիւնն կը մեղմանայ, պատերազմին՝ աւառարութեան՝ որսոյն կը յաջորդէ երկրագործական՝ հովուական եւ արուեստական կեանքն, կը բարուքի կնոջ կացութիւնն, իբրեւ զուստր եւ իբրեւ ամուսին, եւ արդէն դարձեալ կէս-քաղաքակրթեալ ցեղերու մէջ կը տեսնեմք ընկերային վիճակին փոփոխման ու աշխուսացման զուգընթաց կնոջ կացութեան փոփոխումն ու աղնուացումն: Շարունակ պատերազմի վիճակի մէջ գտնուող, զէնքով, ստանութեամբ եւ տաւարառութեամբ ապրող ժողովուրդք նախ սովորաբար բազմակին են եւ յետոյ իւրեանց կանանց հետ գաղանական վարմունք ունին. կնոջ երջանկութեան ու ազդեցութեան աղետաբեր է գինուորականութիւնն: Լըկուվէ կ'ըսէ թէ՛ Նաբոլէոն առաջին պետական խորհրդոյն մէջ սա պատգամն արձակեր է. « Մի այլ բացարձակ իշխանութիւն ունենալ պարտի իւր կնոջ գործերուն վե-

րայ » : Պատերազմասուն ժողովրդոց մէջ կինն շատ աւելի ստորին է քան այլոց , զի կինն չկարէ պատերազմիլ , եւ զի մեծագոյն գործն է պատերազմն այդ ժողովրդոց համար , կինն մի անարդէակ է , երբեմն մի ծանրութիւն , մի վտանգ . երկրագործական , հովուական եւ արուեստական ընկերութեանց մէջ երկու սեռի աշխատութիւնք կրնան հաւասարիլ . քրտամբ ապրիլ՝ այս կը կրթէ . այր եւ կին աւելի ժամանակ ունին զիրեար տեսնելոյ , իրերաց քով մնալոյ , եւ այս կը նստատէ համակրական զգացմանց զարգացման եւ կնոջ բարոյական զօրութեան ծնման : Ահա ասոր համար Հնդկաստանի լեռնական ցեղերէն Պոսոներն եւ Տիւնալներն , որ արուեստական փոխադարձ ծառայութեամբք կ'ապրին , « լաւ կը վարուին իւրեանց կանանց եւ աղջկանց հետ , նոցա վստահութիւն եւ սէր ցոյց կուտան , եւ արտաքին որ եւ է աշխատութեամբ չեն զբաղեցներ զայնս » : Տաշաֆներն , որոց մէջ արհեստաւորութիւնն կը տիրէ , արտաքին տաժանելի աշխատութիւններն իւրեանք կ'ընեն , մինչդեռ կիներուն հետ ընդհանրապէս լաւ կը վարուին եւ առանձնաշնորհութիւններ կը վայելեն կանայք . միակին են . կարգուիլ ուզող երիտասարդք օտար կընեն իրարու , եւ օրիորդներն իւրեանց ամուսինն ինքեանք կ'ընտրեն : Պօրնէօյի Միւքան կոչուած մի մասին մէջ , կը պատմէ թուժա Պրուք , « կիներն իւրեանց տուններն կը գոցեն եւ չեն ուզեր ընդունիլ իւրեանց ամուսիններն եթէ ձուկ չբերեն » : Բիւնպիւրներու մէջ , ընտանիքն միակին է , կանանց ընկերական վիճակն բարձր է . սիրահարութիւն կ'ընեն եւ աղջիկներն ինքեանք կ'ընտրեն իւրեանց ամուսիններն , եւ ոչ միայն ոչ մի օրիորդ չբռնադատուիր ամուսնանալ իւր կամաց հակառակ , որչափ չահաւէտ գտնան գործն իւր ծնողք , այլ եւ շատ անգամ կը պատահի որ ամուսնանալ ուզող աղջիկ մի երիտասարդ մի կ'ընտրէ , իւր հօր կ'իմացնէ , եւ նա այլ կ'երթայ երիտասարդին ծնողաց իմացընել իւր աղջկան բաղձանքն : Զարմանալի չէ՞ այս եւ չք՞ հակասեր մեր իսկ ընդհանրապէս ընդունած դաղափարաց : Ֆիմիսցիք եւ Սաւօացիք , Բուլնէգիական կղզեաց երկու ժողովուրդք , կանանց կացութեան վերաբերութեամբ , որպէս եւ ընկերական կեանքի , երկու հակառակ պատկերներ մեզ կ'ըն-

ծայեն. առաջինք, պատերազմող, զինուորեալ, բազմակին
են, իւրեանց մեծերն 10 էն 100 կին կ'առնուն, եւ այս
խեղճ կիներն ոչ միայն նոցա գրաստներն են, ոչ միայն ըստ
կամաց կը ծախուին, այլ եւ մի այր կրնայ, եթէ իւրեան
հաճոյ թուի, սպաննել եւ ուտել իւր կինն. իսկ Սամօա
կղզեաց մէջ, ժողովուրդն ընդհանրապէս արհեստաւոր, կա-
ռավարութիւնն երեսփոխանական, զլիաւորաց իշխանու-
թիւնն սահմանափակ եւ ընտրական, ծանր աշխատութիւնք
արունջ վերապահեալ են, եւ ամուսնութեան մէջ այրն այլ
պարտաւոր է կնոջ օժտին հաւասար օժիտ ունենալ: Այս
բաղըատութիւնն կրնայ չարունակուիլ պատմական դարերու
մէջ եւս եւ նոր սպացոյցներ մատակարարել սա իրողութեան
թէ կնոջ վիճակին բարեօրոշումն կը պատասխանէ ընկերական
վիճակին բարեօրոշման ու ազնուացման. չկարէ ուրացուիլ թէ
կինն այլ թէպէտ անուղղակի՝ դեր ունեցած է ի սկզբանէ
ընկերական վիճակին բարեփոխութեան մէջ. ընտանեաց
կազմութեամբ եւ կնոջ հետ բնակակցութեամբ սեռային հա-
մակրութիւնք զօրանալով՝ անշուշտ արք հետզհետէ նուազ
ուզած են հեռանալ կնոջմէն եւ խնդրած են այնպիսի զբա-
ղումներ, ապրուստի հայթայթման այնպիսի եղանակներ որ
ներեն իւրեանց մօտ լինել իւրեանց ընտանեաց: Զարդա-
րանքն այլ կուգայ հրապոյր տալ բնական ձեւերու. խիստ
ստորին ցեղերու մէջ արք կը զարդարուին եւ ինքեանց կը
վերապահեն իւրեանց հայթայթած զարդերն, որք, սակայն,
այնքան կոշտ են ի սկզբան: Հովուական եւ երկրագործական
վիճակի մէջ կը ծնին ոչխարաց բուրդէն եւ բուսոց թելերէն
հիւսուած վերարկուն ու պատմուճանն եւ կը փոխանակեն
մերկութեան եւ չորցած մորթոյն: Հագուստն մեծ յեղափո-
խութիւն յառաջ բերած է բարուց մէջ. « Կինն պատմուճա-
նէն կ'սկսի, կ'ըսէ էօթէն Բելդան, յառաջադիմութեան ա-
մենէն հաւատացեալ ու եռանդուն առաքեալներէն մին. յա-
ռաջագոյն մի էդ էր նա. » եւ քիչ մի հեռուն կը յաւելու.
« Երբ քաղաքակրթութիւն կ'երթայ խնդրել յԱրեւելս, թթե-
ւոյն տերեւին վերայ, կերպիւ իւրիք օդային կերպաս մի եւ

(1) Էօթէն Բէլդան. le monde marche Դ. Թ. եր. 89.

նորա վերայ կը հեղու արշալուսոյ անսպառ երանգադնակն , կի՛նն , մինչ ցայնժամ գերի (դեռ չէ ազատագրուած բոլորովին) , ինքն այլ իւր կարգին կը նուաճէ իւր տէրն եւ նորա վերայ կը բանեցնէ այս նոր գեղեցկութեան ահաւոր հրապուրանքն , իւր մատին տակ՝ իւր արուեստէն ծնած , խորհրդաւոր , ներդաշնակ , ծալքերէ եւ գոյներէ , սարսուռներէ եւ անուշահոտութենէ շինուած գեղեցկութեան : » Արուեստակենցաղ ընկերութեանց մէջ աշխատութեանց բաժանմամբ եւ կնային վաստակոց մեղմացմամբ ֆիզիգապէս կը զարգանայ կի՛նն , իւր ձեռներն կ'ստանան այն շնորհն որով ընդունակ ստեղծած է զայնս բնութիւն , իւր գեղեցկութիւնն կը ծնի , պիտի ասէի իւր իշխանութեան գաւազանը կը ծլի — եւ սլափմուճանին տակ քօղածածուկ՝ կ'սկսի իւր հրասլոյրն :

Բայց իւր ազատութեան ժամն դեռ չատ հեռի է հնչելէ : Պիտի տեսնեմք :

Ռ. Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՄԱՆՅ ՎԵՐԱՅ

Ի ՄԱՍԻՆ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ

(Շարունակութիւն Բ. քռէն)

Բայց ո՞վ կարող է լուսոյն դէմ մաքառիլ , ո՞վ կարող է արգիլել լոյսն որ չհալած է զխաւար : Սոյն մեծ մարդիկ չկան այլ եւս , այլ սոցա նման բազմաթիւ անձնուէր , անյողդողդ անձանց մաքառմանց , նոցա կրած հալածանաց , չարհարանաց , եւ երբեմն իսկ , աւանդ , նոցա թափած արեան գնովն է որ գիտութիւնը կարող եղած են այսօր իրենց կենսատու լոյսը սփռել համայն աշխարհի վերայ : Սոցա շնորհիւն է որ այսօր գիտութիւնը ընդհանրացած են . այժմ ամէն ոք աղատութիւն եւ գիւրութիւն ունի սորվելու , սորվեցնելու , հնարելու եւ ստեղծելու : Այլ եւս գիտունը մութին եւ անստուգութեան մէջ չի խարխալեր , ալ ոչ ոք կ'աշխատի մշտնջենական շարժումն

գտնելու, զի գիտութիւնն իրր տգէտ կը դատապարտէ այն անձն որ կերազէ այդպիսի գիւտ մը կարենալ ընել. ալ գիտունը չունի տեղի կասկածելու թէ արդեօք իւր բռնած ճամբան անվրէպ իւր նպատակին պիտի տանի՞ թէ ոչ, այլ յառած է աչքն իւր նպատակին՝ զոր հեռուն կը նշմարէ գեւ ճամբայ չեւած եւ գիտէ թէ պիտի յանգի հոն:

Այժմ խնդիրն է չէ թէ ճամբան գտնել, այլ գտնուած ճամբայէն քայլելու համար նորա խոչնդոտներուն յաղթել: Ա՛լ այսօր ամէն ոք դիւրութիւն ունի ճշմարիտ գաղափար մը հոգակելու, օգտակար գիւտ մ'ընդհանրացնելու, ալ եւս գիտունը չերկնջիր խուժանէն: Ա՛լ եւս հնարիչը չի մտածեր թէ այս ինչ օգտակար մեքենային համար՝ զոր ինք հնարած է՝ հարիւրներով, հազարներով ոսկի պէտք է զորս ինք չունի, աշխարհիս ամէն կողմերէն արձագանգներ պիտի գտնէ նա իրեն համակիր եւ պիտի կարողանայ իւր դործն ի դուռս հանել, եթէ ոչ յԱսիա՝ յԵւրոպա, եթէ ոչ յԵւրոպա՝ յԱմերիկա. նա պիտի գտնէ գանձեր իւր հրամանին ներքեւ պատրաստ, եւ ուրիշ բան չպիտի ունենայ ընելիք, այլ միայն ջանալ իւր գիւտն հետդէտէ աւելի կատարելագործելու եւ ընդհանրացնելու: Փառք տասն եւ իններորդ դարուն:

Ընթերցողէն ներուամն կը խնդրեմ եթէ յակամայս հարկադրեցայ ներկայ գրութեանս գծած սահմանէս անդին անցնելով խօսիլ այնպիսի նիւթոյ մի վերայ որ այնչափ մեծ վերաբերութիւն չէ կարող ունենալ բուն գրութեանս նիւթին հետ, եւ որ յաջողագոյն գրչաց ներքեւ արժանի է աւելի պերճօրէն եւ աւելի ընդարձակօրէն ներկայացուելու: Սակայն պատշաճ թուեցաւ ինձ մեր բուն նիւթոյն անցնելէ յառաջ սոյն ընդհանուր կարեւոր տեսութիւնն ընել:

Ներկայ գրութեամբս պիտի ջանամ ցոյց տալ Տաճկաստանցոց ու մոսնաւորաբար Հայոց անուս մասին մէջ մուտ գտած բոլոր այն նախապաշարունակներն եւ աւելորդապաշտութիւններն բժշկութեան մասին, հաստատել թէ որչափ անհիմն, սուտ, սխալ եւ փնասակար իսկ են դոքա, եւ համոզել զժողովուրդն որ չհաւատայ նոցա եւ հեռանայ անոնցմէ որչափ չուտ որ կարող լինի, վասն զի փնասակար է անանկլ այնպիսի գաղափարներով որոց ստութիւնն այսօր

գիտութիւնն իբր կատարուած իրողութիւն մը կը համարի:

Չափազանցօրէն խօսած չեմք լինիր եթէ արդէն իսկ յայտնեմք թէ ամէն գիտութիւններէ աւելի բժշկութեան մասին կը գտնուին ամենէն շատ նախապաշարմունք: Նախ, վասն զի խարդախ անձինք բժշկութեան մէջ կարենալով ամենէն աւելի շահ գտնել, ժողովրդեան մէջ բժշկութեան վերաբերեալ թիւր կարծիքներ եւ գողափարներ տարածել կը ճգնին: Երկրորդաբար, վասն զի բոլոր գիտութեանց մէջ, կրնամք խոստովանիլ, ամենէն քիչ յառաջագիւտ մը բժշկութիւնն է: Մինչդեռ բոլոր գիտութիւններէ աւելի սոյն գիտութիւնն ունեցած է ամենէն բազմաթիւ ներկայացուցիչներ, անխոնջ մրցողներ, անձնուէր աշխատողներ, հանճարեղ գիտնականներ, բայց երբ ի նկատի առնումք սոյն գիտութեան ընդարձակութիւնն, բոլոր այն սերտ առնչութիւններն զորս ունի բազմաթիւ այլ գիտութեանց հետ, բոլոր այն դժուարութիւններն որք արուեստաւորին ձեռները կը կաշկանդեն եւ չեն թողուր որ այնպէս չարժի ինչպէս երկրաչափն իւր կարկինին, բուսաբանն իւր ծաղիկին հետ, բոլոր այն դանազան եւ չոտ անգամ հակադրեցիկ գորութեանց անթափանցելի արդիւնքն՝ որք միահամուռ կը ներգործեն նոյն իսկ արեան կաթիլի մը մէջ միլիոններով գլուխուղ մօնրադիտական գնտակիկի մը վերայ, եւ մանաւանդ եթէ նկատողութեան առնումք թէ ինչ որ մի քանի հազար տարիներէ ի վեր բժշկութեան անուամբ կը գործուէր՝ չէր այլ ինչ եթէ ոչ ըստ մեծի մասին կոյր աւանդամիջութիւն (routine) մը, եւ թէ բժշկութիւնը, կարող եմք ըսել, միայն սոյն դարուս մէջ է որ բուն գիտական կերպարանք առնուլ սկսած է, այն ատեն փոխանակ կարծելու թէ բժշկութիւնը խիստ յետադէմ վիճակի մէջ է, կը հետեւցնեմք՝ ընդհակառակն՝ թէ ամէն գիտութիւններէ աւելի սոյն գիտութեան մէջ եղած են եւ կը լինին մեծագոյն յառաջադիմութիւնք:

Չեմք ուզեր ծածկել բոլոր այն անստուգութիւններն որք դեռ կը տիրեն եւ թերեւս յաւիտեան պիտի տիրեն գիտութեան մէջ, այլ սոքա փոխանակ բժշկութեան յարգը նուազեցնելու, ընդհակառակն՝ լաւ խորհողի մը համար՝ գիտութեան սրճափ ընդարձակ, սրճափ դժուարին լինելը կը հաս-

տատեն: Եւ ահա ճիշդ սոյն անստուգութիւններն՝ զորս գիտութեան տկար կողմը կարելի է համարել՝ արտոճառ եղած են սր ժողովրդեան մէջ կը գտնուին գեռ նախապաշարմունք եւ ծնունդ կուտան այն դատարկասրորտ եւ բաղդախնդիր անձանց որոց միակ դրամագլուխն է խաբել կարենալ տղէտ ժողովուրդը՝ զիջանելով ամենէն ստորին միջոցներու:

Կըջօրէն խորհինք պահ մի միատեղ, ընթերցող, եւ տեսնեմք թէ ինչ կարգի անձինք են սոքա, թէ ինչ յաակութեանց տէր են, թէ ինչ կրթութիւն տուած են, թէ ինչ յաջողակութիւն ունեցած են, միով բանիւ թէ ինչ է իրենց արժանիքն բուժելու արհեստին նկատմամբ:

Տեսած ես, լսած ես, լաւ միտուէ՛ յիշողութեանդ մէջ, ասոնցմէ հատ մը, գոնէ հատ մը որ իւր պատուաւորութեամբը փայլի, որու դրամական վիճակը քիչ չատ ապահով լինի, որ սրտի լաւ յաակութեանց տէր եղած լինի, տեսած ես ասոնցմէ մէկը որ բաւական ուսեալ լինի, որ փոքր ինչ ծանօթութիւն ունենայ զմեզ շրջապատող բոլոր իրաց եւ երեւութից գաղտնեաց վերայ, որ գոնէ այսօր մեր նախնական վարժարանաց մէջ դաս տրուած նախնական գիտութեանց վերայ ամենափոքր ճշգրիտ տեղեկութիւն մ'ունենայ, միով բանիւ, մէկը՝ որ քիչ չատ գիտուն ըլլայ եւ իւր գիտնականութեան ամենափոքր տալացոյց մը տուած լինի: Ինչ, կարելի՞ է միթէ որ այսչափ տարրական ծանօթութեանց անտեղեակ անձինք, որոցմէ բազումք խորհելու կարողութենէն իսկ զուրկ են, կարենան իրաւունք ունենալ խառնուելու գիտութեան մը, որ զինքն ուսնողէն կը պահանջէ ամենէն առաջ աշխարհիս գրեթէ բոլոր գիտութեանց վերայ կարելի եղածին չափ ընդարձակ եւ խորին հմտութիւն,

Այժմ հարկ է որ մի քանի խօսք ընեմք այն գեղերուն եւ դարմաններուն տեսակին վերայ զորս սոքա կը գործածեն:

Դիտե՛ք թէ ինչ են սոցա գործածած գեղերն ընդհանրապէս: Ըստ մեծի մասին դարձեալ բժշկութենէն՝ այն գիտութենէն զոր իրենք կ'արհամարհեն՝ դողցուած գեղեր: Երբ սոքա գիտուածով տեսնեն կամ լսեն թէ բժիշկ մ'այս ինչ գեղն այս ինչ հիւանդութեան գործածելով օգուտ տեսած է, իսկոյն կը կարծեն թէ այդ գեղը նոյն հիւանդութեան

գրեթէ դեղրափն է, եւ թէ տրուելուն պէս հիւանդը կ'առողջանայ: Բայց ենթադրելով իսկ թէ դեղին տեսակը ու չափը նոյնն ըլլան, որչափ մանրամասնութիւնք կան զորս չդիտեր դոյն ինքնակոչ բժիշկը, եւ առանց անոնց նոյն դեղը օգտւտ չընեւէ՛ զատ փնասակար իսկ կրնայ լինիլ: Իրարու նման երեւցող հիւանդութիւնք շատ անգամ իրարմէ որչափ տարբեր են, եւ նոյն իսկ միեւնոյն հիւանդութեան համար տարբեր անձերու վրայ, տարբեր տարիքներու մէջ, վերջապէս բազմաթիւ այլ նկատմամբ որչափ տարբեր դեղեր կը տնօրինուին:

Եւ դեռ աւելին կայ. յաճախ նոյն չափակրատք իրենց այլանդակ դեղերովն չկարենալով բուժել հիւանդութիւն մը, կը դիմեն խորհուրդ հարցնելու իրենցմէ ոչ նուազ սգէտ դեղագործի մը, որ մի քանի դրուշ առեւտուր լինելու դժուձ նպատակաւ կը յանձնէ նմա դեղեր որոց յատկութեանց, ազդեցութեանց, օգտակարութեան կամ փնասակարութեան վերայ բնաւ գաղափար չունին ոչ իրենք եւ ոչ դեղագործը:

Նախապաշարեալ ժողովուրդը կ'ըսէ. Ասոնք փնասակար դեղեր չեն գործածեր, եւ եթէ իրենց դեղն օգուտ մը չընէ, փնաս ալ չընեն: Բայց եթէ հիւանդութիւն մը խիժով, վաշի հատիկով (գեթէն քօխունու), թմբիլի (օխշաւուր) եւ այլ սոցա նման շնչին դեղերով կրնայ բուժիլ, այս կը ցուցնէ թէ արդէն այդ հիւանդութիւնը ինքնին պիտի բժշկուէր: Իսկ եթէ ըսուի թէ ի հարկին զօրաւոր դեղեր եւս կրնան տալ, ալ ընթերցողին քաջասրտութեանը կը թողու՛մ գործադրել զօրաւոր դեղ մը որ ախտերի խանութէ մը դուրս կ'ելնէ, որ սլազալի կշիռով կը կշռուի⁽¹⁾, եւ որ ամենէն աւելին է՝ ամենատգէտ անձի մը կողմանէ կը տնօրինուի, առանց ուշադրութեամբ ապսպրուելու հիւանդին այն բազմաթիւ զգուշութիւններն զորս սա պարտի ի գործ դնել եթէ ոչ օգուտ գտնելու, գէթ փնաս չտեսնելու համար:

(Շարունակելի)

Բժ. Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(1) Շատ անգամ իսկ իբր չափ կը գործածուի դեղին նոյն իսկ արժէքը, եւ յանձուէն կրնայ տարբերիլ մէկ խանութէ միւսը՝ ծախողին ազանութեան կամ առատաձեռնութեան աստիճանին համեմատ:

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐՔ

1883 Մարտ 17

Սիրելի ընթերցող, եթէ կը հաճիս եւ եթէ խօսակցութիւնը կը սիրես, ժամադիր լինինք ամէն ամիս Երկրագուն-
ճիւղ մէկ անկիւնն՝ խօսակցելու համար մարդոց եւ իրաց վրայ։
Մարդիկ եւ իրք զմեզ կը շրջապատեն իրենց սյլադան երե-
ւոյթներովն ու գոյներով, եւ դիտողութեան ու խօսակցու-
թեան անհատնում նիւթ կ'ընծայեն։ Մարդոց եւ իրաց ան-
համար բազմութեան մէջէն մարդ անշուշտ աչքը գոցած ու
ականջը խցած չանցնիր, կը տեսնէ ու կը լսէ, կ'զգածի, կը
դատէ, կը հաճի, կը տխրի, կ'ախարհի, կը գոյրանայ, եւ կ'ու-
զէ որ մէկ ուրիշի հաղորդէ ինչ սպաւորութիւն որ կ'ընդու-
նի շրջակայ մարդերէն ու իրերէն։ Սիրելի ընթերցող, այս
մէկ ուրիշն դու պիտի ըլլաս ինձ համար, դու որու պիտի
գամ հաղորդել ամէն ամիս իմ կրած հաճոյ կամ անհաճոյ
ներգործութիւններս, եւ իմ լոճը կամ զուարթ խոհերս։ Մի
վախմար ձանձրանալէ իմ խօսակցութենէս, Զանձրոյթն օրին
մէկը միօրինակութենէ ծնաւ, կ'ըսէ գաղիական առածն։
Ուստի ես միօրինակ չպիտի ըլլամ, եւ միթէ կրնամ ըլլալ՝
քանի որ այնքան բազմադէմ են զմեզ շրջապատող իրք ու
մարդիկ եւ հետեւապէս այնքան բազմազան անոնցմէ մեր
ընդունած սպաւորութիւններն։ Եւ որովհետեւ ամիսն մի
անգամ միայն պիտի պատահինք իրարու, անշուշտ շատ բա-
ներ պիտի ունենամ ըսելու քեզ, եւ այս ի հարկէ կ'աղատէ
զիս միօրինակութեան վտանգէն։

Թերեւս պատահի որ մեր խօսակցութիւնն մտիկ ընողնե-
րէն ոմանք շատ չախորժին ու սրտմտին իսկ դառն ճշմար-
տութիւններ ու անաչառ դատաստաններ տեսնելով անոր
մէջ. բայց մեզ ինչ վնոյթ. անխուով կը շարունակենք մենք
մեր գիտակցութեան միայն անսալով եւ թարգմանելով՝ ա-
ռանց սքօղելու կամ թիւրեւեւ ինչ որ կայ մեր մտքին ու
սրտին մէջ։ Եթէ կան մարդիկ որք անկեղծութենէ չեն տ-

խորժիր կամ կը վախնան, դէշն իրենց, ինձ ի՛նչ փոյթ. ազոխ ո՛վ որ կերեր է՝ անոր ակռայները կ'առնուին: Երանի՛ր անոր որ ճշմարտութեան ձայնէն չխրաչիր:

Բայց, սիրելի ընթերցող, ուշափ քիչ են այսպիսիք. շատերու ախանջին անհանդուրժելի է այդ ձայնը. կ'ուզեն որ դէժ քիչ մը մեղմացուի անոր պղնձեայ դուռ հնչիւնն շոգոքորթութեան փափկալար քնարին ողորդելի թրթռումներով: Ծղմարտութեան մերկ տեսիլն՝ ինչ ագեղ բան. սկսաք է հազուեցնել զայն մի քիչ եւ անոր կոշտութիւններն անհետեւ քաղաքավարութեան, դու խմն կեղծ ու պատիր դու վեստներու ու պատ ի պատ քաղաքագիտական փաղաքշիչ բացատրութիւններու հագուստին տակ, հին Խարայեւացոց պէս որոց անտանելի էր Աստուծոյ մերձ եւ դէմ յանդիման երեւոյթն եւ որք աղաչեցին Մովսէսի որ դէժ ամպերով քողարկուած երեւի ու միջնորդաբար խօսի Աստուած: Թէպէտ եւ մենք Քրիստոնեայ եմք եւ թէպէտ Քրիստոս « ես եմ՝ ճշմարտութիւն » կը դռչէ, բայց մենք դարձեալ կը վախնանք տեսնելէ զայն իր մերկութեան մէջ. ասկէ կը հետեւի թէ նոքա որք Քրիստոնէութեան ժամանակն անցաւ կ'ըսեն, կը սխալին, վասն զի ոչ միայն չէ անցած, այլ սկսած անգամչէ:

Ինչ եւ է. ճշմարտութեան հազուստ ձեւելու արուեստին վարժ չեմ ես. այս մասին մի քիչ հին Յունաց ճաշակն ունիմ, որոց քանդակագործներն ու նկարիչներն գիտէին գնահատել մերկութեան առաւելութիւններն եւ այժմեայ արուեստագէտներուն նման արտաքին ծածկոյթներու վրայ չէին թափեր իրենց ճարտարագիտական հանճարն՝ այլ մարմնոյն մասանց, ու նոցա գեղեցկութիւնն կը ջանային ներկայել անքող իրենց հրաշակերտից մէջ:

Մեր խօսակցութիւնն պիտի լինի ուրեմն անկեղծ, ազնիւ ընթերցող, եւ երբ մարդկային ընկերութեան մէջ տեսնուած անբարոյականութեանց, յիմարութեանց, ծաղրալի կամ ողորդելի արարքներու տեսիլն կամ լուրն զքեզ չափազանց զայրացնէ կամ չափազանց ցաւ կամ զգուանք տայ քեզ, կրնանք մի պահ ասպատանիլ բնութեան գլորկն եւ մոռնալով մարդերն՝ դիտել բնութեան հազարումէկ գործերն եւ իրաց անվրէպ տրամաբանութեամբ մխիթարուիլ մարդկային ան-

տրամաբանութեանց մասին: Նաեւ ներկայէն առաջ անցեալն կայ, ուր շատ անգամ՝ հակառակ յառաջադիմականաց վարդապետութեան որու սակայն հետեւողներէն եմ՝ երբեմն կը տեսնուին այնքան վեհութիւն, այնքան վսեմութիւն որ ի դուր ներկային մէջ կը փնտռեա նոցա հաւասար մարդ եւ գործ: Ներկայէն ետքն ալ ապագայն կայ. ինչո՞ւ երբեմն երբեմն չյափշտակուիլ դէպ ի հոն եւ յուսած պիտ պատկերներու եւ երազոց մէջ չմտնալ ներկային եւ իրականութեան տղեղութիւններն ու գծծութիւնքն: Ասով չեմ ուզեր սակայն բոլորովին ներկայն դատապարտել. ո՞ր ժամանակ չէ ունեցած իր լաւ եւ յոռի կողմերն, իւր կատարելագործումներն, ապագային եւ մերթ անցելոյն բաղդատմամբ իսկ իւր թերութիւններն. միայն թէ պէտք է սեւը ու եւ կոչել եւ ճերմակը ճերմակ, եթէ կ'ուզէք որ սեւը ճերմակնալու աշխատի եւ ճերմակը հալածուելով չպահէ իւր երեսն, այլ փայլի ամէնուն առջեւ եւ լուսաւորէ մեր ճամբան:

Մենք տեսակ մը մարդեր ենք գործ՝ Նարոյնոնին բառով՝ idéologue կը կոչեն ինքզինքնին խելօք կարծող կարգ մ'անձինք, որ մեր եւ մեր նմանեաց վրայ կը խնդան, եւ մերթ մեր աղքատութեան եւ մերթ իրենց ճոխութեան, մերթ մեր ցնցոտեաց եւ մերթ իրենց մուշտակներուն նայելով կարեկցութեան նայուած մը կ'արձակեն մեր վրայ, եւ յետոյ կը տեսնես որ կ'ուռին հպարտութեամբ՝ ըսելով անշուշտ իրենց մոքէն թէ իրենք կը հասկնան ամէնէն աւելի դարուն եւ աշխարհին ոգին: Ե՛հ, հարուստ են կամ կը ջանան հարստանալ, իրենց ձեռքին մէջ ունին կամ ունենալ կ'աշխատին աշխարհին ջիւն, մինչ մեզ նմաններ գաղափարի, ճշմարտութեան ետեւէն կը վազեն եւ կը զոհեն իրական ջօղափելի բարիքներ:

Թող ինչ կ'ուզեն ըսեն, գաղափար եւ ճշմարտութիւն յառաջ կը վարեն գաղխարհ, եւ անոնք սրբ անոնց կը ծառայեն՝ մարդկութեան ճշմարտ բարեկամներն են, թէպէտ յաճախ նաեւ գոհերն: Ապագայն դատաստան պիտի ընէ. մինչ նիւթին երկրպագողք նիւթին հետ պիտի լուծուին ու քայքայուին, այդ տարրալուծումէն պիտի գերծանին այն ոգիք որք հաւատացին ճշմարտութեան եւ ծառայեցին յառաջադի-

մութեան: Ասպագայ. այս եւս ծաղրելի ու օղային բառ մ'է մեր խելացիներուն համար, որք ներկայն միայն կը տեսնեն ու անոր վայելքներն միայն դրական կը համարին ու անոր ընծայած մեծարանքներն միայն իրական: Բայց այդ մարդիկ թող չխաբուին այդ մեծարանքէն. քանիներ իրենց ոսկին առնելով իրենց քթին կը խնդան, եւ ինչ յարգանք է այն որ կուզուի մէկու մը ոչ թէ իրեն անձին համար՝ այլ իր ունեցածին, իր ոսկիին, իր տունին, իր սեղանին. ո՞վ խեղճ պատշաճութեան:

Կարծեմ, բաւական հասկցար նկարագիրս, սիրելի ընթերցող, եւ ըմբռնեցիր թէ ինչ բնաւորութեամբ խօսակից մը պիտի ունենաս: Դալով մեր խօսակցութեանց տխուրսին, քեզ բաւական մեկնեցի անոր խնայան. ինչ փոյթ որ գաղիացի հեղինակ մ'արդէն գործածած ըլլայ զայն եւ հայ հեղինակ մ'ալ ասկէ յառաջ ծանուցած ըլլայ զայն գործածելիքն գրքի մը ճակատն, որ դեռ պիտի երեւայ: Մեր մէջ, գիտես, աղուն անունն ծնանելէն յառաջ կը քնեն, եւ եթէ տղան վիժի կամ մեռած ծնի՝ կը միտիթարուին անունովն, անունին դեղեցկութեամբն զոր լսեց աշխարհ, եւ է՛հ, ո՞վ գիտէ, գուցէ կարծողներ ալ ըլլան թէ տղան ծնած է, կ'ապրի եւայլն: Եթէ բանաբաղութիւն կամ բանագոյնութիւն անուանես այս ըրածս՝ չարաչար կը դատես. նախ մեր մէջ չծնած տղու մ'անունն կը գործածեմ եւ այս կերպով գողութիւն մ'ըրած չեմ սեպուիր. դալով գաղիացի հեղինակին՝ փոյթ չէ. եւրոպական գլխարկներ գործածելու սովորութիւնն նոր չէ մեր մէջ, բանն այն է որ գլխարկն երեսին յարմարի. ամէն պարագայի մէջ՝ շատ անմեղ բան է ըրածս: Բայց արդէն ժամանակն անցած է. այս տեսակցութիւնն համարելով իրրեւ յառաջարան մեր ասպագայ տեսակցութեանց, պատիւ ունիմ, ազնիւ ընթերցող, մնալու

Բարեկամդ

ՀՐԱՅԵԱՅ

Ի ՍՐՏԱԿՏՈՒՐ ՄԱԶ

ՄՏԵՐՄԻԾ ՄԻՍԱՔ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ⁽¹⁾

Ընկերացանք իրեն , ողբով , արցունքով ,
Անոր ալ մինչ ընկերացանք շիրմին քով ,
Ու մեք դարձանք միայնակ :
'Ի զուր կարծեմք ալ գէթ իւր սուգ պահել սեւ
Ոչ արտասուք ոչ ժպիտ կայ մեռաւ ,
Շնչ , քէ պահեմք յիշատակ :

Մասեանց սգոյ , զոր մարդ կոչէ Ապագայ ,
Որուն ամեն էջերն կարգալ կը բաղձայ ,
Եւ քեզ վախեմք քորասել .
Ինձ տեսած չ'էր բարեգուշակ յիշել բնաւ
Եւ ոչ իսկ այժմ , 'ի արակցիս մահուն ցաւ
Ուղղել գլուխս անընկել :

« Ո՞վ կը կարծէր , ո՞վ Տէր » . հարցնում մը անեղ ,
Զոր շարունակ կարծեմք կրկնել վերջին հեղ ,
Բայց ափսոս այս է բաղդ մեր ,
Որ Վաղն՝ անդէն աղէտներով բեղմնաւոր
'Խառնեալ գոչել տայ մեր արտին սգաւոր ,
« Ով Տէր , եւ զայս ո՞վ կարծէր » :

Ո՞հ , ո՞վ կարծէր , երբ մեք ըզուրջ նոյն հասակ ,
Նոյն խանգն աւիւն ունէինք , նոյն ըզփափագ
Ու նոյն իղձեր արաքուղիս ,

(1) Հանգուցեալն՝ անդամ Ասիական Ընկերութեան՝ Ազգային ուրիշ կրթական
ընկերութեանց մէջ ևս կարեւոր պաշտօններ վարած և անձնութիւններէ մար-
խատած լինելով զաստիարակութեան դործին՝ համայն հայ երիտասարդութիւնն
անոր մահը կ'ողբայ :

Թ'էր Միսսփին արեւ այսօր կարնասել
Թէ հողն հանգչէր պիտի հասակ բարենձել
Ու զիս բողբոս չոր գլուխ :

Զմեռն ամբողջ մահնին մէջն էր անցուցեր
Բայց զարնան հետ դարձան կենաց նոր յայտեր
Իւր խուլ ցաւին դէմ անբոյժ,
Եւ երբ խաբուած մեք սրաքունդ ամենեկինս,
Բժեկութեան հարցնէինք աւետիս,
Մեզ իւր մահուան տուին գոյժ :

Է՛ն բող ծաղկունք ամեն զարնան դեռաւիթիթ
Որք զարդ դարձան դեռ նոր զոցուած դամբանիդ
Թոռմին վաղիւ, ո՛ր Միսսփ,
Ու ետ դառնայ, դառնայ անդարձ ու անհետ
Այդ կարօտեալ զարունք քեզի մահաւէտ,
Որ դազադիդ ետ պսակ :

Ո՛վ չէր լսած լեզուն ազատ ու արի
Եւ ո՛վ հանչցած չ'էր սիրեն ազնիւ ու բարի
Հայրենասէր Միսսփին,
Նա կը մեռնի ու բարեկամք կ'արտասուեն
Ու մեքումաց արտօր, գիտէք թէ իրեն
Մարգարիտներ են անգին :

Դու զացեր ես արդէն ցրտին հողուն տակ .
Ես հոս ջանամ առնուլ քեզմէ օրինակ
Քեզմէ, ո՛ր իմս հարազատ,
Եւ այն աղօթքն զոր շիրմիդ վրայ կ'ընենք ես,
Խնդրէ յ'երկնից որ Հայ մայրերն, Քո մօր պէս
Շատ Միսսփներ ծնին շատ :

2 Ապրիլ 1885

Դասք գիւղ

Գ. ՋՕՂՐԱՊ

ԵՐՐԱՅԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐ

Նախապատմական ժամանակաց մթին խնդիրներէն մին ալ, գրելու արուեստին Արեւելցւոյ մէջ ծագման դարն է:

Ոմանք 'ի նախնեաց' նորա գիւտն՝ երբեմն փխնիկեցւոյ ու Բաբելոնացւոյ, երբեմն եւս Եգիպտացւոյ ու Ասորւոց կ'վերադրեն: Կան լեզուագէտներ ալ, որք՝ մարդկային ազգի սոյն աննման փառքն՝ Եբրայական ազգին կ'վերապահեն: Մեր ներկայ խնդրէն բոլորովին դուրս է՝ յիշեալ պատմական հանելուկով պրազիլ: Սա միայն ճշմարիտ է որ՝ Եբրայեցիք շատ կանուխէն ծանօթ էին գրելու արուեստին, եւ թէ Մովսիսի ժամանակ յիշեալ արուեստին գոյութիւնն՝ արդէն իրենց համար ընդհանուր ճշմարտութիւն մ'էր: Այս մասին Յունական աւանդութիւնք եւս մի ապացոյց են, զի ըստ Հոմերի եւ այլ Յոյն մատենագրաց՝ գրեթէ միեւնոյն դարուն էր որ Կադմոս՝ փխնիկեան այր ու քեան Յունաստան տարաւ: Դատաւորաց ժամանակ՝ Եբրայեցիք բաւական զարգացուցած էին գրելը: Դաւթի եւ Սողոմոնի ժամանակէն սկսեալ՝ պատմական եւ դրական այլ եւ այլ ձևերու վերաբերեալ բազմաթիւ գործոց յիշատակութիւնք կան, որք յայտնադէս ցոյց կ'տան թէ՝ Եբրայեցիք գրելու արուեստին վարժ էին, մանաւանդ ժողովրդեան վերին դասը: Հաւանական է որ՝ հասարակաց դրագէտներ (դպիրներ) կային, եւ 'ի մասնաւորի Ղեւտացիք՝ որք իրենց արուեստով կ'օժանդակէին ռամկին: Դպիրք՝ մասնաւոր նշանով մը կ'ըմբռնէին պարզ ժողովրդէն, իրենց պարեգօտւոյն ներքեւ կազմար մի (տիվիթ) կրելով, ինչպէս սովորութիւն է ց'արդ Արեւելքի մի քանի ժողովրդաց մէջ: Ստոյգ տեղեկութիւն չ'ունինք թէ ի՞նչ գործիքներ ունէին Եբրայեցիք գրելու համար: Կ'յիշուի թէ՝ ռճ կոմ երկաթէ կոշտ գրիչներ կ'գործածէին, որմէ կ'հետեւի թէ կարծր առարկաներու վրայ կը գրէին, (Երեմ. ԼԶ. 18): Նոյնպէս՝ Երեմիա տեսակ մը մեւան ու դպրական զմեղի կ'յիշատակէ՝ որմէ յայտնի կ'երեւի թէ բաւական կանոնաւոր գործիքներ եւ նիւթեր ունէին: Հա-

սարակաց յիշատակարաններու եւ կամ կրօնային ու ազգային կենաց մեծ կարեւորութիւն ունեցող արձանագրութիւնք՝ քարի կամ կապարի վրայ կ'քանդակէին, ինչպէս նաեւ մարգարէք՝ իւրեանց պատգամներն փայտի թերթերու վրայ կը գրէին (Եւր. 1Ա. 18. Յոր. 19, 24)։ Իսկ սրբազան տեղեաց յատկացեալ ընդարձակ գրութեանց համար՝ կենդանեաց մորթ, արմաւենեաց տերեւ եւ կամ կտաւ կ'գործածէին։

Պապիրոսի գործածութիւնն այնքան հին դարուց յատուկ չ'է որպէս զի կարենամք նորա հեղինակութիւնը Եբրայեցւոց վերագրել, եւ Պլինիոս՝ պապիրոսի գործածութիւնն Ալեքսանդրի դարուն գիւտը կը համարի։ Մեկիջա (հատոր) բաւը զոր Դաւիթ կ'յիշէ (Սաղ. 1Թ. 8) տեսակ մը նիւթ էր՝ որմէ դիւրին էր ծրար մը կազմել։ Գրելու ամենապարզ գործիքն՝ հաւանտկան է որ եղէգն էր, ինչպէս է մինչեւ այսօր Արեւելցւոց մէջ, եւ ինչպէս ցոյց կ'ապացուի զմեզի գործածութիւնը զոր վերը յիշեցինք։

Երկու տեսակ Եբրայական գիր կ'ճանչցուի. Սաւմարական որ մինչեւ այսօր կ'գործածուի. իսկ միւսն՝ իւր յատուկ ձեւին պատճառաւ՝ քաղաքացիական տարածքներէն եւ որով գրութեանն հին Եբրայական բոլոր ձեռագիրք եւ նուիրական մատենանք։ Հին Բաբելոնիք՝ վերոյիշեալ գրոց առաջինը Եբրայական տառեր՝ իսկ երկրորդն՝ Ասորական կ'անուանեն, յարելով թէ՛ այս վերջի անհարազատութիւնն հետեւանքն է Բաբելական գրութեան՝ որ ատեն Հրեայք խնամութիւն հաստատած էին յիշեալ ազգին հետ, եւ թէ Եզրաս սոյն բարբառով գրեց իւր գործեր։ Եւ սակայն, Թալմուտականաց կարծիքն համոզայն չէ սա խնդրոյն վրայ թէ՛ Տաւաբանեաց պատուիրաններն ինչ տեսակ տառերով գրուած են։ Զարմանալի է մանաւանդ՝ որ ներկայ դարուս մէջ իսկ, բազմաթիւ Եբրայեցի եւ Քրիստոնեայ հեղինակներ, մի երկիւղած նախապաշարմամբ՝ սովոր են Մովսիսի գործածած տառերն իբր Եբրայական հարազատութիւն ընդունիլ, չ'համարձակելով զանոնք խնդրոյ ներքեւ ձգել։ Սակայն երբ դիտենք թէ Մակաբայեցւոց ժամանակի բոլոր գրամներն յար եւ նման են Սամարականին, յայնժամ դժուարին չ'պիտի լինի հետեւցընել թէ նոքա Եբրայական գրեր են՝ զորս իշխանն Սիմօն պա-

հեց իւր դրամոց վրայ, թէ՛ ազգային մի յատուկ յիշատակն չ'կորուսանելու եւ թէ՛ փրկնիկեցւոց հետ հաստատած առեւտրական յարաբերութեանց գիւրութիւն մը տալու համար, որոց գրերն ամենամեծ նմանութիւն մ'ունէին Եբրայականին հետ: Սամարական գրոց եւ կամ դրամոց հնութիւնն այժմ ընդհանուր ճշմարտութիւն մ'է, սա տարբերութեամբ որ յիշեալ նշանագրոց փոփոխութիւնն պէտք չ'է ըստ Եբրայեցի Բաբունիներու, Եզրասի վերադրել: Թաւմուտի աւանդութեանց մէջ սա եւս պատմական ճշմարտութիւն մ'է թէ՛ Եբրայական լեզուն Քաղդէականին ազդեցութեամբ (զոր Հրէայք ուսած էին 'ի Բաբելական գերութեան) տակաւ առ տակաւ փոփոխութիւն կրեց եւ թէ ժամանակէ մը յետոյ բուն Եբրայական լեզուն, զոր Սամարացիք պահած էին խնամով 'ի բայցակայութեան Հրէից, հետզհետէ խեղդուեցաւ եւ տեղի տուաւ Քաղդէականին: Արդի Եբրայական գրոց ճիշդն ու նմանը կ'տեսնուի Պալմիրոյ յիշատակերտաց վրայ, սա տարբերութեամբ որ՝ այս վերջիններն աւելի կոկիկ են: Անշուշտ սոյն աննշան փոփոխութիւնը Հրէայ գեղապիւններու գործն է որ՝ իրենց գրոց հետզհետէ աւելի կանոնաւոր եւ գեղեցիկ տիպար մը տուին:

Ամէն պարագայի մէջ, հրէական գրոց փոփոխութիւնը Սինաիականերու հիմնարկութենէ առաջ լինելու է, եւ թէ Յիսուսի դարուն՝ նոր գրերը նոր լեզու կ'կազմէին, զի նոյն գրոց մէջ իօդան (յովտ) ն ամենէն փոքրն է (Մատթ. 18). բան մը՝ որուն նմանը ո՛չ Եբրայական դրամոց ու ո՛չ Սամարական գրոց մէջ տեղի ունի: Ասկից զատ, վերոյիշեալ գրոց մէջ եղած տարբերութիւնը միմիայն ձեւին մէջ է. էսպէս՝ երկուքն ալ միեւնոյն թիւն ու չափն ունին, սա տարբերութեամբ որ՝ քառակուսի կոչուած գրերն հինգ վերջաւորութիւն ունին:

Սեմական ամէն այլ ու թեկից պէս, Եբրայականն եւս բազմայններէ բաղկացած է՝ որք քսան երկու են թուով: Այլ ու բէնի կարգը, Եբրայական գրականութեանց դասակարգութեան յար եւ նման է, ինչպէս կ'ըսէ աւանդութիւնն, եւ ինչպէս օրինակ են Դաւթի մի քանի Սաղմոսերգութիւնք, Երեմեայ Ողբերգութիւնք եւ Առակաց վերջի

գլխուն իւրաքանչիւր տունն՝ որք այբուբէնական կարգով
գրուած են:

Կետադրութեան գիւտը Քրիստոսի Զրդ դարէն առաջ տե-
ղի ունեցած չէ: Հաւանական է որ նախնի եբրայեցւոց մատ-
եանք զուրկ էին սոյն առաջնորդ—նշանէն եւ ինչպէս են
ց'արդ, Սինակոկաներու սահմանուած Հնգամատենից հա-
տորներն՝ որք պահած են հաւատարմաբար՝ այդ հին աւան-
դութիւն:

ԳՐ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

ՎԻՅԻՍԱՐԻ ԾԱՌՔ

Իւրեանց հասակով եւ տարիքով նշանաւոր ծառեր մեզ կ'ըն-
ծայեն բնութեան հիւանալի տեսարաններէն մին. նոքա, այս
կերպիւ, բնութեան վաղեմի ժամանակաց յիշատակարաններն
են: Ժողովուրդք չափազանց կարեւորութիւն տուած են
բուսական կարգի այս նահապետաց որոց ամենէն ծանօթ
տեսակներն պիտի թուեմք այժմ:

Թմբին կը թուի լինել Եւրոպիոյ այն ծառն որ ատակ է
ունենալ մեծածաւալ տրամադիծ եւ երկայն կեանք. կը յի-
շատակուի ի Գերմանիա, Վիւրթէմպերկի թագաւորութեան
մէջ. Նեոշտրի թմբին: Այս ծառոյն վարսահիւս պսակն ու-
նի 135 մետր շրջապատ. իւր ոստոց նեցուկ են 106 վիմեղէն
սիւներ: Առաջակողման երկու սիւներն կը կրեն Վիւրթէմ-
պերկի Քրիստոփէ դքսին գինանշանքն յամին 1358: Այլ բա-
զումսեանց վերայ կը կարդացուին կառուցանողաց անուանքն:
Նէօշտաթի թմբին ունի երկու մեծ ճիւղեր որք կը կազմեն
իւր գագաթն եւ որոց մին ջախջախեցաւ 1775 ի հողմէն:

Նուրէմպերկի գլեկին մէջ, որ ի Պաւլերա, կայ մի այլ
թմբի որոյ համար կ'ըսեն թէ եօթնադարեայ է, վասն զի կը
կարծեն թէ Կունեգոնդ կայսրուհին տնկած է զայն: Այս
թմբոյն չուրջն, որ առարկայ է Գերմանացւոց պատկառանաց,
զետեղած են Պաւլերայի, Սուաբի, Վիւրթէմպերկի եւ Տիւ-
րլի խորհրդանիշ արձաններն:

Ամենէն հինաւորց թմբին, կամ գէթ այն որոյ թուա-
կանն աւելի ճշգրտութեամբ գիտեմք, տնկուեցաւ յամին 1476,

Ձուկեցիներից Ֆրիսլանդի քաղաքին մէջ, տօնելոյ համար Մօրայի յաղթութիւնն: Այս եւս ունի 5 մեթր շրջապատ:

Վելլար-գան-Մուան գեղին մէջ, մերձ ի Ֆրիսլանդի, կայ մի այլ թմբի որ, ըստ աւանդութեան, արդէն երեւելի էր յամին 1476 իւր մեծութեամբ եւ հնութեամբ. վասն զի խաղախորդք զայն կերպարանախօսեցին իւր կեղեւն առնլոյ համար, օգուտ քաղելով Մօրայի ճակատամարտին չփոթութեանէն: Այս ծառ, որոյ տարիքն դժուար է ճշդել, ունի 12 մեթր շրջապատ եւ 24 բարձրութիւն. 5 մեթր բարձրութեանէ յետոյ, կը բաժանի երկու մեծատարած ճիւղերու որք կ'ստորաբաժանին այլ հինգ վարսախիտ ոստոց:

Ստորին Շարանթի գաւառին մէջ, մերձ ի Սենթ, կը տեսնուի Եւրոպիոյ ամենամեծ կաղնիներէն մին: Այս կաղնին ունի 20 մեթր բարձրութիւն եւ իւր խարխսին 9 մեթր տրամագիծ: Այս վիթխարի բնոյն սուրեւալ մասին մէջ կը գըլտնուի մի սենեակ 5 մեթր բարձրութեամբ եւ 5 կամ 4 մեթր լայնութեամբ, որոյ ներքին կողմերն զարդարեալ են ձարխտտովք եւ մամուլք: Այս ծառ կը թուի լինել 1800 կամ 2000 տարեկան:

Ետնայ լերին չազանակին, զոր ի Սիկիլիա Հարիւր ձիոց չազանակին կը կոչեն, ունի 52 մեթր շրջապատ:

Թաճախ ըսուած է թէ այս չազանակին յառաջ եկած է բազում ծառոց խառնուրդէն որք ծնած են մի հասարակաց կոճղէ: Այս աւարկութիւն կը ջնջուի նկատելով որ Ետնայի չորջն կան ուրիշ բազում չազանակիներ յոյժ գեղեցիկ եւ գեղունդէջ որոց տրամագիծն 12 մեթր է եւ ի նոցանէ մին ունի 25 մեթր շրջապատ:

Քանի՞ տարեկան կրնայ լինել Ետնայի չազանակին: Շատ դժուարին է զայս գիտնալ: Եթէ ենթադրեմք թէ, իւրաքանչիւր տարի, իւր կեդրոնակիոյ խաւերն մի գծաչափ թանձրութեամբ աճած լինին, այս պատկառելի ծառն պիտի լինի երեք հազար վեց հարիւրէն չորս հազար տարեկան:

Ի Նէօվ-Սէլ, Ժընէվի լճին վերայ, կայ մի այլ տեսակ չազանակի որ յոյժ ընդարձակ ծառալ ունի:

Ընկուզենիք երկարակեաց են յոյժ եւ կ'աճին Սեւ ծովու եւ Միջերկրականի սահմանաց վերայ,

Մերձ ի Բալաքլավա, ի Խրիմ, մի ընկուզենի կուտայ ամեն տարի հարիւր հազար ընկուզէ աւելի զորս կը բաժանեն հինգ ընտանիք:

Պ. Քանդուլ, իւր բուսական քննախօսութեան մէջ կը խօսի մի սեղանի վերայ, որ միակտուր ընկուզենի էր եւ զոր տեսած էր Սքամօծծի ճարտարապետն ի Սեն-Նիքողա Լորենու: Այս սեղան ունէր 8 մեթր լայնութիւն եւ գրեթէ նոյնքան երկայնութիւն: Յամին 1472, Փրետերիկ Գ. կայսրն մի չքեղ հացկերոյթ տուաւ այս վիթխարի կոճեղ վերայ: Ըստ Պ. Քանտուլի, ընկուզենին յորմէ շինուած էր այս սեղան, պէտք էր լինել առնուազն ինն հարիւր տարեկան:

Բարեխառն կլիմայից ամենամեծ ծառերէն մին է սօսին: Պլինիոս կը պատմէ թէ, իւր ժամանակ մի հռչակաւոր սօսի կար ի Լիւկիա: Այն ծառոյն խոռոչաւոր բունն կը նմանէր մի այրի եւ ունէր 27 մեթր շրջապատ. իւր ոստախիտ գագաթն կը նմանէր մի պուրակի. իւր ճիւղերն կը ծածկէին իւրեանց հովանւոյն ներքեւ մի յոյժ ընդարձակ վայր. բնոյն ներքնակողմն ծածկուած էր մամուլք եւ այսպէս առաւել եւս կը բերէր յինքեան մի բնական այրի նմանութիւնն: Լիւկինիոս Միւկեանոս, Լիկիոյ կառավարիչն խնջոյք տուաւ այս այրին մէջ տասնեւութ հրաւիրեցոյ:

Պլինիոս կը յիշատակէ մի այլ սօսի զոր գտաւ Կալիքուլա կայսրն Վելիգրի շրջակայներն: Իւր ճիւղեր այնպէս կարգաւորեալ էին, որ կը ձեւացնէին մի գալարազեղ այր, յորում կայսրն ճաշեց տասնեւհինգ անձանց հետ. թէեւ ինքն ծառոյն մի մեծ մասն բռնած էր, հրաւիրեալք շատ հանգիստ էին եւ ստրուկք կը ծառայէին հեշտիւ:

Ի Կափիւս Արքատիոյ, ցոյց կը տրուէր մի հինաւուրց սօսի, Տրոյիոյ պատերազմէն ութ հարիւր տարի յետոյ, որ կը կոչուէր Մենեւաս. կը պնդէին թէ նոյն ինքն այս խլիսան տընկած էր զայն Տրոյիոյ պաշարման երթալէ յառաջ: Նոյնպէս կ'ըսէին թէ Ագամեմնոն տնկած էր այն սօսին որ ի Դելֆիս կը տեսնուէր դիւցազին մահուանէն շատ դարեր յետոյ:

Այս վերջին գրոյցք հաւանականաբար սուտ են, սակայն չսարտիմք բոլորովին կարեւորութիւն չտալ, տեսնելով Արեւելից մէջ սօսիներ որք ունին արտասովոր հնութիւն եւ ծա-

ւաւ: Պ. Քանտոլ կը յիշատակէ մի նոր ուղեւորի գրոյցն թէ
Կ. Պոլսէն երեք մըոն հեռաւորութեամբ Պէօյիւք տէրէի
հովտին մէջ կայ մի սօսի որ ունի 50 մեթր բարձրութիւն եւ
բնոյն շրջապատն է 50 մեթր: Յիշատակարանք կը պակասին
ճշդիւ որոշելոյ համար այս ծառոյն տարիքն որ անուանի է
ընդ համօրէն Արեւելս:

Ի հիւսիսակողմն Մատերայի, կը գտնուին գաւիսներ որք
ունին 12 էն 15 մեթր շրջապատ եւ 28 էն 37 մեթր բարձ-
րութիւն, եւ որք կային գեռ յամին 1419, թուական յորում
գրաւեցին Եւրոպացիք զայս կղզի:

Թեներիֆ կղզւոյն մէջ, ուղեւորք կը գնան հիանալ Օրս-
սալայի վիշապին վերայ, որոյ կոճղն ունի 72 ոտք բարձրու-
թիւն եւ իւր շրջապատն այնքան լայն է որ տասն մարդիկ
չեն կարող զայն գրկել: Գուցէ այս ծառ պատմական ժամա-
նակներէ յառաջ է: Այն թուականին յորում գրաւեցին Սպա-
նիացիք Թեներիֆ կղզին, այսօրուան պէս հաստ եւ խոռո-
չաւոր էր:

Մայրիք, ձիթենիք եւ թղենիք կ'ապրին յոյժ եւ կ'ստա-
նան մեծամեծ բարձրութիւններ: Բայց պիտի դարձնեմք ըն-
թերցողին ուշադրութիւնն մասնաւորապէս երկու ցեղերու
վերայ, որք բուսական մեծութեան եւ երկայնակեցութեան
տիպեր հանդիսացած են. Վիլիկիքոնիա եւ Պասպայ: Վեր-
ջինն վաղուց ծանօթ է, իսկ միւսն քիչ ժամանակէ հետէ:

Քալիֆորնիոյ Հսկայ վիլիկիքոնեան կոնարեր ծառոց ըն-
տանքէն է, զոր գտաւ, կ'ըսեն, մի անգլիացի ուղեւոր,
լոպ բնապատումն, Քալիֆորնիոյ Սիերա-Նեվադա լեռին
վերայ որ ունի 1665 մեթր բարձրութիւն: Սակաւածիւղ
մայրեաց տեսակէն է որոց բունն մի անհուն սիւն կը կազմէ:
Այս ծառեր կ'ապրին, փոքրիկ ջոկատով, որ կը բաղկանայ
երկու կամ երեքէ, բերրի հողոյ վերայ զոր կ'ոռոգեն առ-
ուակք: Կրնան 80 էն 150 մեթր բարձրութիւն եւ 4 էն 10
մեթր տրամագիծ ստանալ եւ ապրիլ երեքէն չորս հա-
զար տարի: Այս ծառերէն մին մասամբ տարուեցաւ Սիւ-
ղենհամի սլալառն եւ անդ է մին հիանալի առարկայներէն:
Այս վիթխարի ծառոց միայն ստորին կեղեւն ի տես հան-
ուեցաւ ի Սան-Ֆրանչիսքօ: Ապա զայն մի սենեակ շինեցին,

գորգովք զարդարուն, յորում զեանդեցին մի դաշնակ եւ քառասուն անձանց համար ակթուներ: Մի օր հարիւր քառասուն տղայք կարողացան սպաստանիլ անդ:

Քալիֆորնիոյ մէջ կը գտնուին այս վիթխարի ծառեր: Ֆրէնզ-Կէհէ քսան հազարամեթր հեռի, Գլխաւորաբար կը գտնուին ջրանցից մօտ տեղերու մէջ որք Սթանիսլասէն կը գնան Քալավրուսի կոմսութեան հանքերն:

Մաւնոքի պուրակ կը կոչեն այն անտառակն որում կը սրտկանին այս հսկայ մայրիներ: ձորն, յորում կ'աճին, Մուրիիէն տասներեւինգ հազարամեթր հեռի է, Քալավրուս գետոյն մի գետակցին ափանց մօտ: Թողլով անտառակին այն մասն ուր կ'աճին այս ահագին ծառեր, ուղին օձապտոյտ կը գնայ շոճեաց, կաղնեաց եւ մայրեաց մի անտառի մէջէ եւ կը հասնի այն վերին հովիտն որ Սաքրամանթոյէն ութսուն հազարամեթր հեռի է միայն:

Այն ձոր, յորում կ'աճին վիլինկիթոնեայք, մի հեշտալի կլիմայ ունի ամարան միջոցին, եւ իւր դիւրք ծովուն մակարդակէն 1330 մեթր բարձր է: Անդ բնաւ չգգացուիր ցած երկիրներու հեղձուցիչ ջերմութիւնն: Բոյսք միշտ դալար են եւ թարմ եւ ջուրն առատ: Յիսուն հեկտար տարածութեան վերայ դանուած են իննսուն երկու հատ այս ծառերէն, որոց բունն 100 մեթր բարձրութիւն եւ 30 մեթրէ աւելի չըջապատ ունի: Ճիւղերն դետնէն քառասուն մեթր վերէն կ'սկըսին, եւ թէեւ բազմաթիւ չեն, սակայն ծածկուած են սիրուն տերեւներով: Այս տապալեալ ծառոց բունն կտրելով հասկցուած է թէ, առ նուազն չորս հազար տարի հարկ եղած է նոցա ստանալոյ համար այնքանի մեծութիւն:

Յաղթ վիլինկիթոնեաներու քով կը գտնուին շոճիներ եւ նոճիներ որոց բարձրութիւնն 70 մեթրէն աւելի է, իսկ տրամագիծն 7 էն 8 մեթր:

Յաճախ այս ծառեր միացած են կամ մօտեցած տարօրինակ կերպիւ: Այս պատճառաւ նոցա մասնաւոր անուններ տրուած են, ինչպէս այր եւ կիւն, որք միմեանց յեցած են. — Հերֆլոյես, որ տոկուն երեւոյթ ունի. — Մենակեացն, որ աւանձնացած է միւսներէն. — Մայր եւ Որդի. — Երկուորեակ. — Բարեկամն, Բոլոր այս վերջին ծառեր 100 մեթրէն

ոչ նուազ բարձրութիւն ունին եւ 12 էն 15 մեթր չըջալատ:

Պասպապն արեւադարձային Ափրիկէի ծառ մ'է եւ մին բնութեան հրաշալիքներէն, զոր ապա փոխադրած են յԱսիա եւ յԱմերիկա: Իւր բուն միայն 4 էն 5 մեթր բարձրութիւն ունի, սակայն իւր թարձրութիւն չափազանց է. այսինքն կրնայ 10 մեթր չըջալատ ստանալ: Այս բուն կը բաժանի իւր գագաթէն 15 էն 20 մեթր երկայնութեամբ ոստերու, որոց ծայրերը կը մերձենան երկրին: Պասպապի բունն, որպէս ըսինք, կարճ է եւ ճիւղերն շատ մօտ են երկրին. հետեւարար կը նմանի գմբէթի կամ կանաչազարդ գնդի որոյ ծիրն առաւել է քան 50 մեթր:

Ատանտոն եղրակացուցած է պասպապներու աճման վերայ բրած հաշիւներէն եւ դիտողութիւններէն թէ, ի նոցանէ ոմանք գրեթէ վեց հազար տարեկան էին:

Այս յաղթ ծառ զոր նախ դիտեց Սենեկալ Ատանտոնոյ եւ որ կը կազմէ Աճանառնիս կոչուած տեսակն, գտնուեցաւ ի Սուտան, ի Տարֆուր եւ ի Հապէշիստան:

Պասպապի տերեւներն եւ կեղեւն կակղեցուցիչ զօրութիւն ունին յորմէ դիտեն օգուտ քաղել Սենեկալի սեւերն: Իւր ծաղիկներ համեմատական են իւր բնոյն մեծութեան. ունին 11 հարիւրամեթր երկայնութիւն եւ 10 հարիւրամեթր լայնութիւն: Ի Սենեկալ բնակող Գաղիացիք կ'անուանեն նորա պտուղն կապկի հաց, որ ձուածեւ փեճեկ մ'է սրածայր, 30 էն 50 հարիւրամեթր երկայնութեամբ եւ 15 էն 16 լայնութեամբ, այսինքն մարդոյ գլխոյն չափ: Ունի իւր մէջ տասնէն տասնեւչորս խշտիկներ, որք կը պարունակեն հարթ եւ մասպատ հատիկներ:

Սեւք հանապազօր կը գործածեն Պասպապի չոր տերեւներն: Կը խառնեն զանոնք իւրեանց կերակրոց հետ, մարմնոյ չափազանց արտաշնչութիւնն չափաւորելոյ եւ հրատոջոր կլիմային տապն մեղմելոյ համար:

Պասպապի պտուղն կ'ուտուի. իւր միսն ախորժ է եւ չաքարի համն ունի: Իւր հիւթ, խառնուելով չաքարին հետ, կը դառնայ մի յոյժ օգտակար ըմպելի դարչահոտ եւ ապականարար տենդերու համար:

Պասպապի պտուղն կը փոխադրեն Ափրիկէի հարաւային եւ

արեւելեան մասին մէջ, եւ Արաբք կը տանին Մարոքի չըջա-
կոյ երկիրներն, ուրիշ կը տարածուի յեգիպտոս: Սեւերն
գլխեն օգուտ քաղել նոցա տալականեալ պտուղներէն եւ
փայտանման կեղեւէն. կ'այրեն զանոնք եւ կ'առնուն աճիւնն
յորմէ աճառ կը շինեն արմաւենոյ իւղոյն միջոցաւ:

Սեւերն մի մասնաւոր եղանակաւ կը գործածեն Պասպապի
բուռն, նմա կ'աւանդեն այն մարդոյ մարմիններն որք անար-
ժան են գերեզմանի մէջ թաղուիլ: Կ'ընտրեն մի խուռոջաւոր
եւ փոխալ պասպապի բուռն, կ'ընդարձակեն զայն եւ կու-
տան սենեկի ձեւ եւ կը կախեն անոր մէջ մարմիններն: Ապա
տախտակով կը գոցեն այս բնական գերեզմանի մուտքն:
Բնոյն խուռոջին մէջ մարմինը կատարեւապէս կը չորնան եւ
կը դառնան ճշմարիտ մոմեաներ, այս նպատակաւ առանց
կանխապէս պատրաստուած լինելոյ:

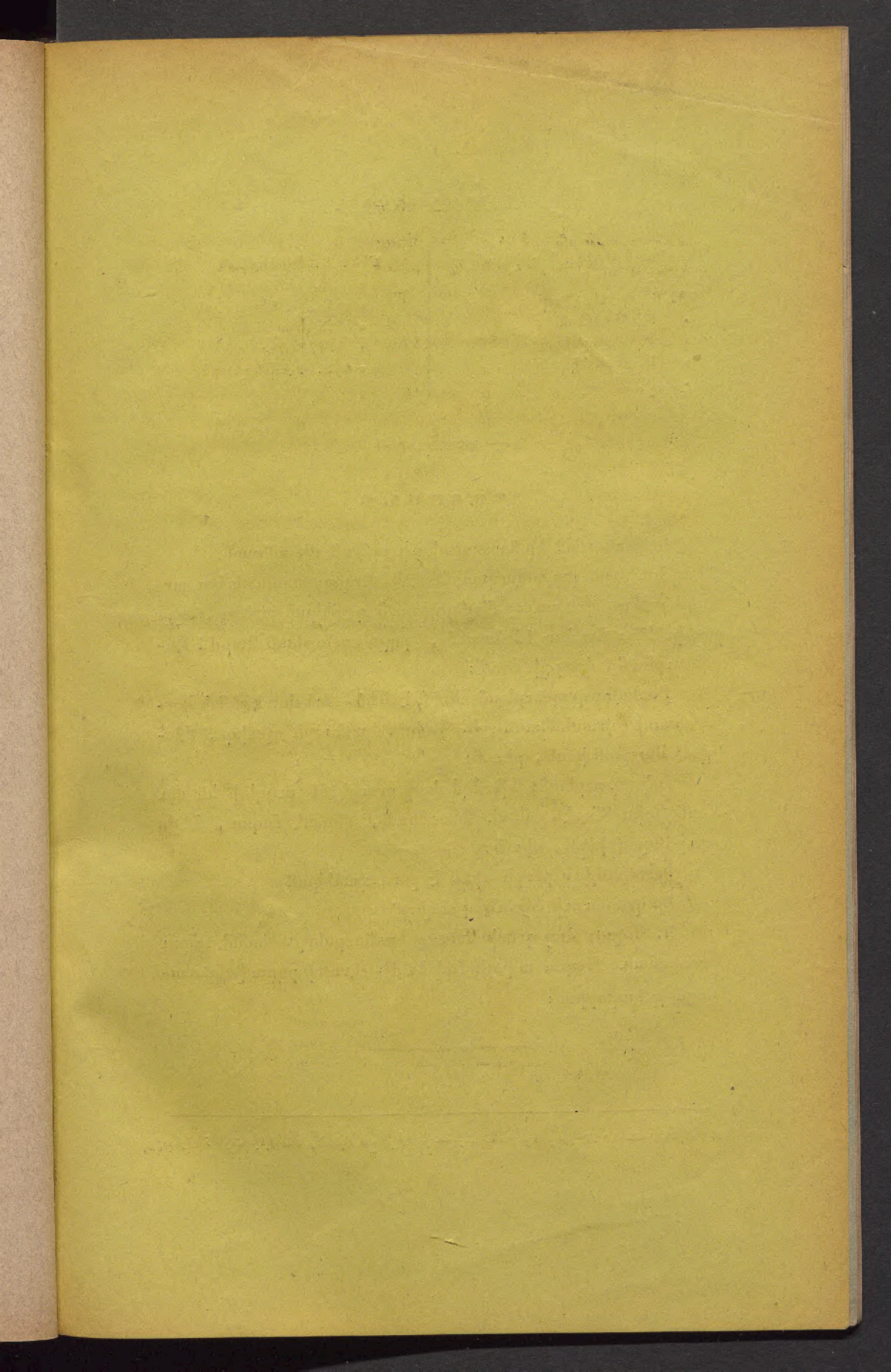
Այս տարօրինակ թաղումն մանաւանդ յատկացուած է Կի-
րիոյնէրու: Կիրիայք այն երաժիշտներն են կամ բանաստեղծ-
ներն որք սեւ արքայից քով կը նախագահեն սլարուց եւ
տօնից:

Իւրեանց կենաց միջոցին կը յարգուին ու կը մեծարուին
միւս սեւերէն որք կախարդ կը համարին զանոնք, բայց երբ
մեռնին, այս յարգանք սոսկման կը փոխուի: Այս սնտաշտ
եւ մանուկ ժողովուրդն կ'երեւակայէ թէ կախարդից մար-
մինն երկրի յանձնելով, որպէս կ'ընէ այլ մարդոց մարմինն,
պիտի հրաւիրէ իւր վերայ երկնային անէծքն:

Այս սլաւաճառաւ է ահա որ յաղթ պասպապն կը ծառայէ
կիրիոյներու իրբեւ դամբան: Քանի՜ նորանչան է տեսնել մի
խուժդուժ ժողովուրդ որ կը թաղէ իւր բանաստեղծներն
բուսոց արքային կողերուն մէջ, ընդ երկին եւ ընդ երկիր:

Թարգմանեաց ի Գաղիերիէն

Վ. Ս. Մ.

ԽՄԲԱԳԻՐԳ ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏԻ

Գեր. Խորէն Արեւայ. Լուսինեան	Մեծ. Յ. Թլրեալեան
Գեր. Հ. Ս. Տրդիւբեան	» Ն. Ներսէսեան
Մեծ. Ա. Մեհեմէտ-Գուլի	» Ռ. Յ. Պերպլեւեան
» Գ. Ասլանեան	» Ռ. Ռօպէնսօն
» Գ. Մարգարեան	» Ս. Յակոբեան
» Մ. Աղաբէկեան	» Տ. Փէսիմալեան
» Մ. Չեռազ	

Պ Ա Ս Ս Մ Ա Ն Գ

Երկրագունցն կը հրատարակուի ամիսն մի անգամ :

Տարեկան բաժանորդագինն է Կ. Պոլսոյ համար երկու արծաթ մէնիս. գաւառաց համար յիսուն դանկեան արծաթ, օսար երկիրներու համար 12 Ֆրանք, բոլորսարուբեան ծախքն ընկերութեանս վրայ լինելով :

Բաժանորդագրութեան տեղին է Մեծ. Աւետիս Էֆէնճի Եօրսամեանի գրասենեակն, Կ. Պոլիս, Կամուրջի գլուխը, Վալիսէ Սուլթան խան, բիւ 6 :

Խմբագրութեանս վերաբերեալ գրութիւնք ուղղելի են առ Հանգիսիս Տնօրէն Յ. Յ. Պարոնեան, Պահնէ ֆարու, Շէյխ-իւլ-Իսլամ խան, բիւ 5 :

Իւրաքանչիւր բերքի գինն է չորս դանկեան :

Կը վաճառուի հետեւեալ տեղերը՝

Կ. Պոլսոյ Հայ գրավաճառաց խանութները՝ Պահնէ ֆարու ջրավաճառ Պօղոս աղայի ֆոյ եւ Պ. Վրոյրի բոլորականաւանցն ի Ղալաթիս :